Szczecin, dn. 20.06.2022r.

dr hab. Krzysztof Janasz, prof. US
Uniwersytet Szczeciński

RECENZJA

rozprawy doktorskiej mgr Gora Martirosyana, pt. „Uwarunkowania i perspektywy rozwoju przedsiębiorczości imigrantów ormiańskich w Polsce", Poznań 2022, ss. 269, napisanej pod kierunkiem dr hab. Dariusza Nowaka, prof. UEP i promotora pomocniczego dr inż. Łukasza Wściubiaka.

1. Wybór i sformułowanie tematu rozprawy

Przedstawiona do recenzji rozprawa dotyczy aktualnej i niewątpliwie ważnej problematyki, którą stanowią determinanty i perspektywy rozwoju przedsiębiorczości wśród imigrantów. Nie ulega wątpliwości, że podjęta tematyka jest ważna i jeszcze długo będzie angażowała umysły badaczy, bowiem uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości a zwłaszcza perspektywy jej rozwoju stanowią istotny wyznacznik procesów transformacji ustrojowej zachodzącej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

Przedsiębiorstwa działają w szybko zmieniającym się otoczeniu, a jedynym pewnikiem są zachodzące zmiany. Jeśli przedsiębiorstwo chce sprostać tym zmianom, przetrwać i osiągnąć sukces, powinno charakteryzować się elastycznością, innowacyjnością i właśnie przedsiębiorczością. Współcześnie problematyka przedsiębiorczości ma pierwszorzędne znaczenie w wymiarze organizacji, działów, sektorów i sekcji. Przedsiębiorczość posiada decydujący wpływ na konkurencyjność organizacji i poszczególnych dziedzin działalności ludzkiej. Podstawową cechą współczesnej organizacji jest zjawisko przewartościowania roli poszczególnych czynników kształtujących wzrost jej wartości. Przedsiębiorczość stanowi kategorię wieloaspektową. W literaturze przedmiotu nie ma zgodności co do jej istoty, znaczenia i zakresu[1]. Odnosi się ona bowiem do procesów działalności jednostek fizycznych, podmiotów gospodarczych i innych organizacji mających na celu nie tylko skuteczne i racjonalne prowadzenie przez nie działalności gospodarczej, lecz również dotyczy działań w

[1] B. Wawrzyniak, *Przedsiębiorczość – legitymacja do przyszłości*, w: *Laboratorium zarządzania*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, 1988, s. 40.

płaszczyźnie społecznej, kulturowej, naukowej czy nawet politycznej[2]. Problematykę przedsiębiorczości podejmują przedstawiciele różnych zawodów oraz dyscyplin naukowych: ekonomiści, inżynierowie, socjologowie, psychologowie i przedstawiciele nauki o zarządzaniu i jakości.

Zasygnalizowane kwestie wskazują, że problematyka uwarunkowań i rozwoju przedsiębiorczości dotyczy wielu skomplikowanych zjawisk, co wynika ze złożoności treści tej kategorii (występowanie m.in. różnych rodzajów przedsiębiorczości, np. przedsiębiorczość hybrydowa, przedsiębiorczość intelektualna, przedsiębiorczość kulturalna czy przedsiębiorczość społeczna). Sama enumeracja cech, zmiennych rozpatrywanej kategorii świadczy o możliwości poszukiwania nowych rozwiązań, które mogą podlegać ewolucji wraz z upływem czasu. Literatura przedmiotu dotycząca przedsiębiorczości, rozpatrywana w różnych płaszczyznach (zewnętrznych, wewnętrznych) odnosząca się do grup społecznych jest bardzo szeroka i składa się na odrębne subdyscypliny.

Określoną wartością recenzowanej rozprawy jest badanie uwarunkowań i rozwoju przedsiębiorczości wśród imigrantów ormiańskich w Polsce. Należy wspomnieć, że „pozycja Ormian w handlu i rzemiośle była gwarantowana w Polsce przez przywileje królewskie uzyskiwane od XIV wieku. Źródłem ich bogactwa był handel dalekosiężny, który łączył Mołdawię, Wołoszczyznę, imperium osmańskie i perskie, Indie i Moskwę z ośrodkami handlowymi Polski (Kraków, Wilno, Lublin, Jarosław, Poznań, Toruń, Gdańsk)"[3]. W dzisiejszych czasach, jak wspomina prof. K. Stopka, „Ormianie polscy uprawiają wiele zawodów, zaś wśród nowych emigrantów z Armenii można spotkać wszystkie grupy zawodowe – począwszy od handlarzy na bazarach, aż po profesorów uniwersyteckich"[4]. Dlatego też podjęty przez Autora cel badawczy w postaci oceny przedsiębiorczości Ormian w Polsce jest ze wszech miar słuszny i zasadny.

Waga podejmowanych kwestii jest więc istotna i wzrasta ze względu na fakt, że znaczenie uwarunkowań i rozwoju przedsiębiorczości systematycznie rośnie w funkcjonowaniu przedsiębiorstw, co wiąże się z kierunkiem rozważań nad występowaniem społeczeństwa wiedzy.

Wybór tematu opracowania jest więc ważny. Problematyka ta znajduje to swoje odzwierciedlenie w opracowaniach naukowych powstających w wyniku prowadzonych badań w wielu krajach wysoko rozwiniętych. Z przeglądu literatury przedmiotu w wiodących

---

[2] J. Duraj, M. Papiernik-Wojdera, *Przedsiębiorczość i innowacyjność*, Difin, Warszawa 2010, s. 9.
[3] K. Stopka, *Ormianie polscy – siedem wieków istnienia*, Kancelaria Senatu, Biuro Analiz, Dokumentacji i Korespondencji, Warszawa 2017, s. 9.
[4] Ibidem, s. 11.

czasopismach naukowych zajmujących się przedsiębiorczością wynika, że tematyka badawcza związana z przedsiębiorczością, zarówno bezpośrednio i pośrednio obejmuje, m.in[5]: teoretyczne podstawy, proces założycielski, strategie i innowacje, rozwój przedsiębiorczości itd. Takie prace badawcze muszą być kontynuowane ustawicznie, bowiem nieustannie zmieniają się uwarunkowania przedsiębiorczości i jej rozwoju, co prowadzi do powstawania nowych okoliczności ich inicjacji. Przedstawione przesłanki przemawiają za trafnością wyboru tematu recenzowanej pracy.

Jak wiadomo Polska była i jest celem migracji wielu osób z różnych państw, którzy jak pisze Autor „z jednej strony uciekają przed konfliktami zbrojnymi, z drugiej zaś dążą do poprawy własnej sytuacji ekonomicznej" . W związku z agresją Rosji na Ukrainę tendencja ta będzie się nasilała.

Dlatego też cenne jest zbadanie uwarunkowań i perspektyw rozwoju przedsiębiorczości wśród jednej z nacji, która przybywa do naszego kraju.

2. Merytoryczna ocena pracy

Jak zwykle, rozprawę doktorską trzeba oceniać biorąc pod uwagę kilka kryteriów: wagę podejmowanego tematu, umiejętność postrzegania badanych zjawisk, co znajduje swoje odzwierciedlenie w formułowanym celu badań (zakres), w hipotezach badawczych, sposób prowadzenia wywodu (metodologia, metodyka), w tym dobór i kompletność argumentów, wartość wyprowadzonych na tej podstawie wniosków, nowość (oryginalność) uzyskanych wyników, co objawia się poprawnością wyciągania wniosków weryfikujących uprzednio sformułowane hipotezy badawcze, układ i konstrukcja pracy. Taka umiejętność badań naukowych powinna być posadowiona na solidnej wiedzy teoretycznej rozpatrywanej problematyki, co wyraża się znajomością literatury z danej dziedziny.

Sądzę, że w ogólności biorąc oceniana praca, w przewidzianym zakresie **spełnia** przywołane **powyżej kryteria**. Do niektórych z nich odniosę się w dalszej części recenzji. Składa się na to **sześć** rozdziałów, poprzedzonych wstępem i zwieńczonych rekomendacjami, podsumowaniem i wnioskami, spisem rysunków, spisem tabel, spisem wykresów, bibliografią i załącznikiem w postaci kwestionariusza.

[5] K. Janasz, B. Kaczmarska, J.E. Wasilczuk, *Przedsiębiorczość i finansowanie innowacji*, Wyd. PWE, Warszawa 2020, s. 17.

Recenzowana praca zawiera 269 stron merytorycznego tekstu, w tym 6 rysunków, 53 tabele i 19 wykresów. Praca wykorzystuje bogatą literaturę przedmiotu 299 pozycji wraz ze stronami internetowymi, w tym w językach obcych.

Problematyka zawarta w dysertacji, jak już zaznaczono, jest ważna i nie można jej nie doceniać. Przemawia za tym fakt, że uwarunkowania i rozwój przedsiębiorczości wśród migrantów w złożonych strukturach organizacyjnych i pozaorganziacyjnych, w coraz większym stopniu wirtualno-sieciowych, ma charakter wieloaspektowy: ekonomiczny, społeczny, instytucjonalny, organizacyjny i zarządczy.

Zakres przedmiotowy i czasowy zaprojektowanego oraz zrealizowanego badania mgr Gora Martirosyana obejmuje procesy przedsiębiorcze zachodzące wśród przedsiębiorców imigrantów ormiańskich w Polsce badanych przedsiębiorstw w rozpatrywanym horyzoncie czasowym lat 2014-2018, a także sformułowania postulatów na przyszłość. Zakres podmiotowy objął mieszkających w Polsce Ormian, którzy zaliczani są do tzw. trzeciej fali migracji, czyli imigrantów, którzy przyjechali do Polski po 1988 r. (s. 12).

Cel główny rozprawy starano się zrealizować przez wprowadzenie następujących celów pomocniczych, analitycznych, tj. celu teoretycznego, w ramach którego starano się usystematyzować dorobek literaturowy przedmiotu dotyczący przedsiębiorczości imigrantów oraz uwarunkowań jej rozwoju; celu badawczo - poznawczego, w którym dokonano:

- identyfikacji czynników wpływających na decyzje Ormian o migracji do Polski,
- identyfikacji czynników motywujących do zakładania własnej działalności gospodarczej w Polsce przez imigrantów ormiańskich,
- oceny znaczenia wsparcia diaspory w procesie podejmowania i prowadzenia działalności przedsiębiorczej imigrantów ormiańskich w Polsce,
- identyfikacji czynników wpływających na rozwój przedsiębiorczości ormiańskich imigrantów w Polsce,
- identyfikacji czynników ograniczających rozwój przedsiębiorczości ormiańskich imigrantów w Polsce,
- identyfikacji celów działalności gospodarczej imigrantów ormiańskich w Polsce.

Celem aplikacyjnym było wypracowanie rekomendacji dla przedsiębiorców imigrantów.

Tak sformułowany cel główny i cele szczegółowe badań są trudne w realizacji ze względu na rozpiętość (wielowymiarowość) przyjętych do badania kategorii ekonomicznych. Wymagały więc one prowadzenia badań wielowątkowych i wielopłaszczyznowych, co z natury przedmiotu badań utrudnia proces badawczy i prowadzi dość często do poświęcenia więcej miejsca jednym bądź drugim (płaszczyznom) kosztem innych.

Do badania Autor wybrał populację składającą się z 101 przedsiębiorców ormiańskich, zajmujących się zróżnicowaną działalnością gospodarczą (s.13). Ze względu na strukturę imigrantów ormiańskich w Polsce zastosowano dobór nielosowy, celowy, jednostek przeciętnych typowych dla danej populacji. Kwestionariusz badawczy składał się z czterech części, z których każda stanowiła odrębny problem badawczy (s.13).

Jak pisze Autor bezpośrednie badania ankietowe przeprowadzone zostały przy wykorzystaniu kilku metod, w tym (s.14):

- wywiadu bezpośredniego w przedsiębiorstwach z właścicielami lub współwłaścicielami,
- obserwacji uczestniczącej w wybranych przedsiębiorstwach,
- dyskusji eksperckich z przedstawicielami diaspory ormiańskiej,
- analizy danych empirycznych uzyskanych w badanych przedsiębiorstwach.

Badania pogłębione zostały przeprowadzone przy wykorzystaniu metody analizy współzależności i analizy czynnikowej, która umożliwia identyfikację struktur w zbiorach zmiennych losowych. W procesie analizy zebranego materiału empirycznego, który pochodził z badań pierwotnych wykorzystano również wskaźniki procentowe struktury, średnie ważone oraz hierarchie ważności zmiennych.

Przeprowadzone oceny pozwoliły na głębszą analizę uzyskanych wyników w procesie badania uwarunkowań i perspektyw rozwoju przedsiębiorczości wśród Ormian w Polsce. Na tej podstawie uzyskano wiedzę na temat różnych współzależności.

Podstawą badań merytorycznych (empirycznych) opiniowanej pracy były przyjęte hipotezy badawcze.

Hipoteza pierwsza: na własną działalność gospodarczą podejmowaną przez imigrantów ormiańskich w Polsce zasadniczy wpływ mają uwarunkowania związane z ich dążeniem do niezależności, operatywnością i dążeniem do uzyskania satysfakcjonującego wynagrodzenia, które zapewni odpowiedni poziom życia.

Hipoteza druga: Rozwój przedsiębiorczości imigrantów ormiańskich w Polsce ograniczony jest przez szereg barier o charakterze prawnym, fiskalnym oraz finansowym, co negatywnie wpływa na ich pozycję konkurencyjną i uniemożliwia skuteczną walkę na zintegrowanym rynku.

Hipoteza trzecia: Do zasadniczych celów ormiańskich przedsiębiorców imigrantów należą zapewnienie środków do życia rodzinie oraz zapewnienie jej pracy.

Nie występują hipotezy pomocnicze.

W pracy starano się przeprowadzić weryfikację sformułowanych celów (hipotez) oraz ocenę teoretyczną rozpatrywanych kategorii na podstawie szerokich studiów literaturowych, w znacznej mierze obcojęzycznych pozycji piśmienniczych, ale także krajowych, elektronicznych materiałów źródłowych oraz własną, autorską egzemplifikację rozpatrywanych zmiennych.

Autor w poszczególnych rozdziałach (sześciu) umiejętnie przetwarza określone informacje, weryfikuje je i na tej podstawie eksploruje rozpatrywane kategorie i zmienne. Na uwagę zasługuje przyjęcie własnej koncepcji badawczej i przedstawienie wnioskowania nad mechanizmami badanych procesów.

Cele badawcze zrealizowano wykorzystując interdyscyplinarną metodę oceny wraz z kryteriami opisu i analizą właściwą dla nauk społecznych. W celu uzyskania wiarygodnych wyników przeprowadzono **wieloetapowe badanie** z równoległym wykorzystaniem różnorodnych metod badawczych.

Cenne w rozprawie jest wielokierunkowe ujęcie teoretycznych koncepcji przedsiębiorczości i jej determinant. W warstwie teoretyczno-metodycznej istotną rolę pełni krytyczno-postulatywna ocena zjawisk związanych z tematem rozprawy. Podkreślam własne przemyślenia i propozycje Autora w zakresie badanego obszaru kategorii i zjawisk. Za szczególnie istotną uważam warstwę analityczną, obejmującą rozdziały od czwartego do szóstego wzbogacającą dotychczasową wiedzę o przedmiocie badań.

Zasadniczemu celowi i hipotezom badawczym zostały podporządkowane: struktura pracy, kolejność i układ poszczególnych rozdziałów. Praca ma charakter teoretyczno-empiryczny.

Treścią **pierwszego** rozdziału pt.: Istota i natura przedsiębiorczości (s. 16-43) jest teoretyczne ujęcie teoretyczne przedsiębiorczości. Omówiono w nim genezę pojęcia przedsiębiorczość i różne jej zakresy znaczeniowe, rozumienie i systematyzację terminów pokrewnych, ewolucję kategorii przedsiębiorczości. Autor omawia również miejsce przedsiębiorczości jako subdyscypliny w naukach o zarządzaniu i jakości

Rozdział **drugi** nt.: Przedsiębiorczość imigrantów jako przedmiot badań (s. 44-89) podejmuje kwestie wpływu przedsiębiorczości imigrantów na gospodarkę danego kraju, przedstawia teorię i modele przedsiębiorczości migrantów, dokonuje istotnego przeglądu literatury dotyczącego przedsiębiorczości imigrantów w Polsce. Przedstawia również problematykę przedsiębiorczości imigrantów polskich.

Rozdział **trzeci** – Ruchy migracyjne z Armenii i diaspora ormiańska (s. 90-117) zawiera opis sytuacji migracyjnej w Armenii na przełomie XX i XXI wieku. Autor czyni to w

sposób ciekawy i intersujący. Przedstawia także fazy migracyjne Ormian do Polski oraz prezentuje i charakteryzuje diasporę ormiańską w Polsce i jej relacje z migrantami z Armenii.

Rozdział **czwarty** - Charakterystyka procedury badawczej dotyczącej przedsiębiorczości ormiańskich imigrantów w Polsce (s. 118-144) ma charakter metodyczny. Przedstawiona została w nim metodologia przeprowadzonego procesu badawczego, w tym dobór próby badawczej, wykorzystane metody i techniki badawcze. Zostały także scharakteryzowane badane przedsiębiorstwa.

Rozdział **piąty** – Imigranci Ormianie w Polsce w obliczu podejmowania własnej działalności gospodarczej (s. 145-182). Posiada on charakter empiryczny i poświęcony został diagnozie czynników wpływających na decyzję o migracji Ormian do Polski i rozpoczęciu własnej działalności gospodarczej w naszym kraju.

Treścią rozdziału **szóstego** – Funkcjonowanie przedsiębiorstw imigrantów ormiańskich w Polsce (s. 183-224), także o charakterze empirycznym są kwestie zasadnicze, a mianowicie czynnik wpływające na rozwój przedsiębiorstw prowadzonych przez ormiańskich imigrantów w Polsce, bariery rozwoju przedsiębiorczości imigrantów ormiańskich w naszym kraju, a także cele ich działalności gospodarczej oraz sukcesja i procesy podejmowania decyzji w tych przedsiębiorstwach.

Do szczególnych walorów pracy należy zaliczyć **rekomendacje** przedstawione w końcowej części pracy odnoszące się do prowadzenia działalności gospodarczej w Polsce przez imigrantów ormiańskich.

Podsumowanie i wnioski ocenianej rozprawy doktorskiej mgr Gora Martirosyana stanowią reasumpcję nadrzędną w stosunku do prowadzonych rozważań teoretycznych i badań empirycznych, wieńczy część o charakterze postulatywnym, przedstawia wnioski z przeprowadzonej wieloaspektowej oceny badanych zjawisk, zawiera konkretne rekomendacje dla przedsiębiorców - imigrantów. Jest więc poprawne i ważne jest to, że wnioski mieszczą się w obszarze uzyskanych wyników, tzn. nie wybiegają poza obszar badań. Czyni to badania wiarygodnymi i świadczy o dyscyplinie intelektualnej Autora.

Treść rozprawy jednoznacznie dowodzi znajomości przedmiotu badań przez Doktoranta. Dojrzałość naukowa i zarazem pragmatyczne myślenie znajdują swe odzwierciedlenie w recenzowanej pracy, dotyczy to zwłaszcza części badawczej. Doktorant posiada umiejętność prowadzenia badań na różnych szczeblach abstrakcji naukowej. Studia literaturowe i badania empiryczne były podstawą weryfikacji hipotez badawczych sformułowanych w opiniowanej pracy.

Opiniowana rozprawa zawiera wiele elementów składających się na **oryginalne** rozwiązanie podjętego tematu badawczego. Merytorycznie i metodycznie ją oceniając wskazuje dobry poziom naukowy.

Do walorów pracy zaliczam:

- zawiera określony cel, którego wybór uzasadniono przeglądem krajowej i zagranicznej literatury rozpatrywanego obszaru badawczego i ocenę praktyki gospodarczej występującej w tym zakresie,
- wykazuje dużą erudycję Doktoranta w zakresie zagadnień ogólnych i szczegółowych w obrębie, których mieści się tematyka rozprawy,
- poprawność stosowanych metod badawczych, znajomość ich walorów i braków; zaproponowano wielozródłową koncepcję badań z wykorzystaniem autorskiego kwestionariusza i wywiadów z przedstawicielami przedsiębiorstw,
- usystematyzowanie i wzbogacenie wiedzy z zakresu determinant i rozwoju przedsiębiorczości,
- dokonanie oceny poziomu przedsiębiorczości wśród imigrantów z Armenii,
- określenie perspektyw rozwoju przedsiębiorczości imigrantów ormiańskich oraz stworzenie rekomendacji dla ich działalności gospodarczej w Polsce.

Trudno jednak o dysertację, w stosunku do której recenzent nie miałby wątpliwości o charakterze merytorycznym, jak i formalnym. Moje wątpliwości związane z pracą są nieliczne, niektóre można uznać za dyskusyjne, polemiczne, bądź wymagające wyjaśnienia i odnoszą się do następujących kwestii:

1. W części teoretycznej pracy Autor, na ogół w różnych sprawach odwołuje się do wielu innych autorów, dodając i to z rzadka – krótkie komentarze, ale w moim subiektywnym odczuciu nie prowadzi dialogu z przywoływanymi autorami. Poprzestaje na krótkim streszczeniu ich poglądów, co niekiedy może budzić wątpliwości odnośnie sposobu przejmowania dorobku literaturowego?
2. W pracy sformułowano trzy hipotezy badawcze. Ponumerowano je od 1 do 3, nie wiadomo jednak, czy to oznacza ich gradację? Autor nie wyróżnił tzw. hipotezy podstawowej i hipotez cząstkowych. Czy należy rozumieć, że wszystkie z nich posiadają tę samą wagę (znaczenie)? W moim postrzeganiu hipoteza trzecia ma raczej charakter konstatacji, a nie hipotezy, ponieważ nie zawiera eksplikacji przyczynowo-skutkowej i nie odpowiada na pytanie – dlaczego?
3. W tekście pojawiają się niejednokrotnie w różnych objaśnieniach werbalnych pojęcia „branża" Pojęcie to – branża, jakkolwiek występują w literaturze przedmiotu, to

jednak moim zdaniem, nie występują w aktualnej klasyfikacji PKD, co niepotrzebnie wprowadza zamęt terminologiczny, ponieważ występują w tej materii różne przesłanki grupowania (agregacji).

4. Autor zanadto ufa źródłom internetowym - wielokrotnie korzystając z Wikipedii, gdzie nie zawsze informacje są rzetelne.
5. Praca napisana jest poprawnym językiem i wyróżnia się klarownością prowadzonych wywodów. Spotyka się niekiedy drobne literówki czy błędy rzeczowe, np.
   - s. 20 jest Hayek, powinno być von Hayek
   - s. 226 jest destylacji, powinno być destynacji.

3. Konkluzja

Ocena treści recenzowanej rozprawy doktorskiej pozwala na stwierdzenie, iż stanowi ona interesujące, **oryginalne studium teoretyczno-projektowe** dotyczące kategorii przedsiębiorczości badanych przedsiębiorstw i przedsiębiorców Ormian w określonej perspektywie badawczej. Oceniam tę pracę **jednoznacznie pozytywnie** zarówno w warstwie teoretyczno-metodycznej, jak i aplikacyjnej.

Bilansując poszczególne składowe pracy, pragnę wyrazić opinię, że recenzowana rozprawa stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego w dziedzinie nauk społecznych w dyscyplinie nauki o zarządzaniu i jakości. Wykazuje odpowiedni poziom wiedzy teoretycznej jej Autora oraz umiejętności samodzielnego prowadzenia pracy badawczej. Tym samym spełnia wymagania sformułowane w art. 13 Ustawy o tytule i stopniach naukowych z dnia 14.03.2003r. Dz.U. nr 65, poz. 595 z późniejszymi zmianami.

W związku z powyższym stawiam wniosek o przyjęcie recenzowanej rozprawy doktorskiej mgr Gora Martirosyana nt.: Uwarunkowania i perspektywy rozwoju przedsiębiorczości imigrantów ormiańskich w Polsce. Spełnia ona ustawowe wymogi merytoryczne i formalne stawiane rozprawom doktorskim i przedstawiam Radzie Awansów Naukowych Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu wniosek o dopuszczenie do publicznej obrony hipotez zawartych w pracy.